

В. В. Кисіль

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

**Стаття К. Буревія «Ваші пальці...»:
від «літературних кентаврів» до «готтентотської моралі»**

Кисіль В. В. Стаття К. Буревія «Ваші пальці...»: від «літературних кентаврів» до «готтентотської моралі». Автор студії розглянув статтю К. Буревія «Ваші пальці...», уміщену в третьому числі журналу «Авангард», як виступ на захист поетеси Р. Троянкер. У першому розділі статті «Ваші пальці...» К. Буревій спростував закиди Г. Шкурупія щодо подібності творів Р. Троянкер до пісень О. Вертинського та поезій М. Гумільова. Другий розділ статті присвячений аналізу творчості українських футуристів упродовж 1913 – 1925 рр. Розглядаючи виступ Г. Шкурупія в «Новій генерації» як політичний донос, автор статті «Ваші пальці...» вибудовує образ свого опонента в непривабливому освітленні – це малоосвічена, аморальна людина, творчість якої мало чим відповідає пролетарським принципам літератури.
Ключові слова: К. Буревій, Р. Троянкер, український футуризм, журнал «Авангард».

Кисиль В. В. Статья К. Буревоя «Ваши пальцы...»: от «литературных кентавров» к «готтентотской морали». В статье анализируется полемическое выступление К. Буревоя «Ваши пальцы...», которое было напечатано в журнале «Авангард» (№ 3, 1929). К. Буревый свой материал разделил на две части: в первом разделе автор защищает поэтессу Р. Троянкер от критических замечаний Г. Шкурупия, которые он высказал в футуристическом журнале «Новая генерация» (№ 11, 1928); второй раздел посвящен анализу творчества украинских футуристов. Рассматривая своеобразный политический донос Г. Шкурупия на Р. Троянкер, автор статьи «Ваши пальцы...», в качестве полемического приема, пытается показать критика из «Новой генерации» аморальным, плохо образованным человеком, который, к тому же, как писатель, расходится с линией коммунистической партии.
Ключевые слова: К. Буревый, Р. Троянкер, украинский футуризм, журнал «Авангард».

Kysil V. V. The article by K. Burevoy «Your fingers...»: from «the literary centaurs» to «the Hottentot moral». The article analyzes the polemic speech by K. Burevoy «Your fingers...» which was published in the journal «Avangard» (No. 3, 1929). K. Burevoy divided his material into two parts: in the first section the author protects the poetess R. Troyanker from censorious remarks of G. Shkurupiy which were expressed by him in the futuristic journal «New Generation» (No. 11, 1928); the second section is dedicated to the analysis of the works of Ukrainian futurists. Considering a kind of a political report of G. Shkurupiy about R. Troyanker, the author of the article «Your fingers...», as a polemic method, tries to show the critic from «The New Generation» as an immoral, badly educated man who, in addition, deviates from the line of the communist party as a writer.
Key words: K. Burevoy, R. Troyanker, Ukrainian futurism, the journal «Avangard».

Колись, ще в 1921 році, письменник старшого покоління Є. Замятін, характеризуючи радянський пореволюційний літературний процес, писав: «Літературні кентаври, давлучи один одного та брикаючись, змагаються за розкішний приз: монопольне право писання од, монопольне право по-лицарськи поливати брудом інтелігенцію» [1:143]. Автор цих слів, напевно, порівнюючи диких та невгамовних міфологічних істот з молодим радянським письменством, мав на увазі неймовірне бажання нищити все старе й невгамовну спрагу останніх бути виключними виразниками волі партії, волі класу в літературі й мистецтві. При цьому досить часто віра в непогрішимість партії заступала їм загальнолюдські цінності, коли за гаслами «класової боротьби» чи «революційності» нехтувалися інте-

реси окремої людини. Зрештою це їх самих призвело до трагічного фіналу.

Якщо ж розглядати це явище в контексті розвитку української літератури 1920–поч. 1930 рр., то слід відзначити, що чимало визначних представників українського письменства того часу доклало чимало власних зусиль, аби відродження української культури в 1920-их рр. стало справді «розстріляним».

Аби не бути голослівними, наведемо один з яскравих прикладів того, як учасники літературного процесу, незалежно від приналежності до мистецького угруповання, в єдиному пориві накидалися на тих, на кого вказували партійні очільники. Найбільш показовою стала реакція українського культурного середовища на «справу СВУ».

Уже наступного дня після публікації офіційного повідомлення про «викриття академіко-бандитів» офіційна урядова газета рясніла протестами: від імені ВУАН «виступ-протест академіків на сесії ВУЦВК» виголосив неодмінний секретар і член ВУАН академік Ю. Корчак-Чепурківський, поряд уміщувався виступ-засудження академіка С. Семковського, резолюцію пленуму інституту Тараса Шевченка підписали Д. Багалій, С. Пилипенко, М. Панченко [7:2]. Не обійшлося й без відозв літературно-мистецьких угруповань, які у «Вістях ВУЦВК» надрукували свої протести проти діяльності «СВУ»: протест підписаний від імені «Плугу» мав назву «Нещадна боротьба з ефремівщиною в науці, в літературі, в мистецтві!», а стаття, підписана М. Хвильовим, М. Яловим, М. Кулішем, О. Досвітнім, М. Йогансеном та іншими – «Плямуємо ганебну роботу академіко-бандитів» [7:4].

Принагідно зауважимо, що упродовж наступних 5 – 8 років переважна більшість підписантів або потрапила за ґрати, або була знищена фізично.

На початку 1990-х рр. спробував осмислити й пояснити це явище І. Михайлин у роботі «Гамартія Миколи Хвильового» (1993), в якій він дійшов цікавого висновку – значною мірою трагічна провина за знищення українського відродження лежить на самих представниках «розстріляного відродження»: помилковість світоглядного вибору призвела їх до трагічної загибелі: М. Хвильовий «...піднімав повстання проти компартії під прапорами самої компартії і тому не міг у ньому досягти успіху... і сам згодом перейшов у табір своїх ворогів, розпочавши боротьбу проти «хвильовізму»» [9:38]. Мимоволі це нагадує вислів один з творців Великої французької буржуазної революції, лідера жирондистів П. Верньйо (**Pierre Victornien Vergniaud**), який, стоячи перед революційним трибуналом, що засудив його на смерть, сказав: «Революція подібна до Сатурна – вона пожирає власних дітей» [14:14].

Ідеологічна боротьба із старим ладом призвела до того, що українське письменство наприкінці 1920-х рр. шляхом обопільних звинувачень, публічних доносів почало знищувати само себе, постійно даючи можливість владі «самоліквідувати» літературні угруповання, аж доки постановою ЦК ВКП(б) «Про перебудову літературно-художніх організацій» від 23 квітня 1932 р. не було ліквідовано літературні угруповання й утворено Спілку письменників України.

Тож ми в межах студії своїм завданням вбачаємо висвітлення деяких обставин самоліквідації літературно-мистецького угруповання «Авангард», очолюваного В. Поліщуком, що стало можливим внаслідок ідеологічного тиску з боку влади. У першу чергу, ідеться про полемічну статтю К. Буревія «Ваші пальці...», уміщену в числі 2 (3) «Мистецьких матеріалів Авангарду» [2].

У суспільних умовах, коли вже саме мовчання було подвигом, знаходилося небагато сміливців, які наважувалися публічно заявляти про свою громадянську позицію, захищаючи тих, кого цькувала офіційна критика. Єдиним, хто публічно виступив на захист «Авангарду», був К. Буревій, «...революціонер й каторжанин ще з царських часів, обдарований особливим, універсальним талантом», як про нього висловився Г. Костюк [5:463]. Власне, захисту учасників «Авангарду» К. Буревій присвятив дві роботи – «Ваші пальці...» й «Конструктивізм «Філософа з головою хлопчика»» [3].

Ім'я К. Буревія уперше гучно прозвучало в 1926 р. у зв'язку з його участю в дискусії 1925–1928 рр. про шляхи розвитку української літератури. А вже через рік К. Буревій з'явився в дещо несподіваній ролі, коли, ховаючись за маскою Едварда Стріхи, він увів у літературний процес нового учасника, який мав не лише свої твори, а й біографію, естетичні погляди, життєве кредо. Ховаючись за створеним ним образом Едварда Стріхи, К. Буревій мав на меті пародіювати мистецькі угруповання, що брали участь в українському літературному процесі. При цьому пародії повинні уміщуватися в періодичних виданнях тих угруповань, які пародіювалися. Загалом твори за підписом Едварда Стріхи з'явилися в «Новій генерації», «Літературному ярмарку», «Мистецьких матеріалах Авангарду», «Критиці».

На особливу увагу заслуговує участь К. Буревія в підготовці третього числа «Мистецьких матеріалів Авангарду», де не тільки була вміщена конструктивно-експериментальна поема «Зозендропія» Едварда Стріхи, але й полемічна стаття «Ваші пальці...», підписана ім'ям самого К. Буревія. Автор статті, спостерігаючи за розгортанням хвилі арештів, що прокотилася Харковом в червні-липні 1929 р., вирішив виступити на захист молодого поетеси Р. Троянкер, яка була активною учасницею мистецького угруповання «Авангард» від початку його утворення.

Як відзначав сам К. Буревій у статті «Ваші пальці...», у нього «...не було особливого наміру захищати Р. Троянкер», оскільки вона,

до обраної ним теми, «не має відношення» [2:169]. Адже метою його чергового виступу був показ процесу «умирання й розкладу українського футуризму» [2:168]. Проте життєві обставини змусили його вчинити дещо інакше. Тож перший розділ статті «Ваші пальці...» автор присвятив захисту літературних спроб учасниці «Авангарду» Р. Троянкер від звинувачень Г. Шкурупія – одного з лідерів «Нової генерації».

Уже на початку статті К. Буревій, наголосив, що вся вина Р. Троянкер полягала лише в тому, «що вона свого вірша на злободенну китайську тему надрукувала не в «Новій генерації», а в «Бюлетені Авангарду». Отже, виходячи з цього, К. Буревій і розпочав свою полеміку зі спростування ярликів, що ними нагородив критик з «Нової генерації» молоду поетесу, коли, застосовуючи класовий підхід, Г. Шкурупій порівнював мотиви творчості Р. Троянкер із подібними мотивами в поезії М. Гумільова та піснях О. Вертинського.

Таке порівняння могло досить дорого коштувати 20-річній поетесі, адже відомого російського поета М. Гумільова було розстріляно в 1921 р. за участь у контрреволюційній змові, а О. Вертинський емігрував з Радянського Союзу ще на початку 1920 р. й на момент написання статті мешкав у Парижі.

Зважаючи на ці обставини, К. Буревій апелював до читачів, намагаючись презентувати «моральне обличчя» свого опонента в непривабливому освітленні, бо «Гео Шкурупій добре знає, що в наші дні найлегше здискредитувати поета, причепивши до нього марку якого-небудь дореволюційного салонного кафешантанного «маестро» – Ігоря Северяніна або того ж самого Вертинського. Шкурупій це добре знає... Шкурупій добре знає, що молоду поетку легко «розміняти»: пришив ярлика «а la Вертинський» – і готово! Знає це Шкурупій і б'є без промаху» [2:168]. Кількаразове повторення слова «знає» мало показувати рівень моральності опонента з «Нової генерації», адже він цілком усвідомлював, якими могли бути наслідки для поетеси, проте зосереджував свою увагу не на естетичних засадах творчості, а робив своєрідний політичний донос. Автор статті вибудовує своєрідну антитезу: «аморальний критик» – «молода поетеса».

Для самого К. Буревія Р. Троянкер – молода дівчина, яку треба урятувати від загибелі, бо висунуті їй звинувачення надто серйозні. Автор статті «Ваші пальці...» зауважував, що аргументи, на яких ґрунтуються закиди Г. Шкурупія, є досить примітивними, адже

те, що Р. Троянкер у своїх поезіях використала слова «Гонконг» чи «кокаїн», ще не означає, «що їх з великим успіхом можна співати на мотиви кокаїнеток Вертинського» [2:168]. На думку К. Буревія, якщо керуватися такою логікою Г. Шкурупія, то визнаного революційного поета Д. Бедного «треба щонайменше розстріляти», адже в його творах є такі ж слова, які використовував, пишучи свої твори й поет К. Романов, дядько царя Миколи II. Залучення в якості прикладу Д. Бедного мало, напевно, на думку К. Буревія, показати абсурдність звинувачень, що їх висував Г. Шкурупій, адже й Д. Бедний, і його твори до кінця 1930 р. були зразком ідеологічної витриманості й правильності. Про це, власне, свідчить і лист Й. Сталіна від 12 грудня 1930 р., адресований Д. Бедному [12]. Відповідаючи на лист Д. Бедного з проханням захистити від партійної критики, Й. Сталін відзначав, що поет відійшов від «революційної «програми» Леніна» й у його фейлетонах з'явилися «нездорові тенденції», дорікаючи при цьому, що «Десятки разів хвалив Вас ЦК, коли треба було хвалити. Десятки разів захищав Вас ЦК... від наскоків окремих угруповань і товаришів із нашої партії» [13]. Отож, на момент написання статті «Ваші пальці...» – літо 1929 р. – творчість Д. Бедного ще цілком відповідала ідеологічним канонам пролетарської літератури.

Намагаючись розкрити поверховість звинувачень Г. Шкурупія, К. Буревій вдається до порівняння віршованого розміру, змісту та настрою поезій Р. Троянкер з поетикою пісень А. Вертинського. Не виявивши спільних рис між творами Р. Троянкер та піснями А. Вертинського, К. Буревій виявляє натомість спільність між творами самого критика з «Нової генерації» й текстами пісень А. Вертинського.

Врешті наприкінці розділу К. Буревій знову наголошував – причинами виступу Г. Шкурупія є готтентотська мораль – уся провина Р. Троянкер полягає лише в тому, що вона друкувала власні твори в «Авангарді» В. Поліщука, а не в «Новій генерації». А це, на думку К. Буревія, і є виявом – готтентотської моралі [2:169]. Термін «готтентотська мораль» є досить промовистим у контексті статті К. Буревія «Ваші пальці...», адже його суть полягає в тому, що існує дві думки: моя і неправильна. Подібна настанова значною мірою характеризувала систему культурних цінностей Радянської Союзу: пролетарське й непролетарське мистецтво. Саме тому К. Буревій, визначивши Г. Шкурупія як лю-

дину з низькими моральними якостями, недостатнім освітнім рівнем, алогічною аргументацією, намагається переконати читачів у відсутності тих недоліків у творчості Р. Троянкер, які їй закидалися. При цьому К. Буревій статті натякав, обіграючи назву власної статті, що й творчість самого Г. Шкурупія, подібно до «кокаїнеток» О. Вертинського, «пахне ладаном», тому її теж цілком можна пов'язати з контрреволюціонерами.

Другий розділ статті «Ваші пальці...» К. Буревій присвятив аналізу «процесу умирання й розкладу українського футуризму» [2:169]. При цьому слід відзначити, що для К. Буревія український футуризм не випадково став об'єктом для критичних випадів – робив він це цілком свідомо, подекуди й з певною упередженістю, сприймаючи футуризм, не як окремих літературно-мистецький напрям, що через вульгарно-соціологічні засади, через заідеологізованість, епатаж та деестетизацію творчості втратив розвиваючу та організовуючу роль. Для К. Буревія футуризм виступав своєрідним уособленням пролеткульту, мистецтва на замовлення, що виконує виключно утилітарно-службовою функцію для державної машини. По суті «Нова генерація» з оточенням допомагали творити новий культ, претендуючи на провідну роль у пролетарській державі, де партія була авангардом суспільства. Саме пристосуванство, апологію насильства, антиінтелектуалізм, «перелицювання» й намагався розкрити в другому розділі статті К. Буревій. Автор статті «Ваші пальці...» наголошував, що український футуризм проіснувавши більше п'ятнадцяти років, «давню вже перестав бути новим і лівим і перетворився на реакційний чинник у мистецтві» [2:170]. У якості підтвердження власних слів К. Буревій наголошував, що саме через вичерпаність творчого напрямку від М. Семенка відходять талановитіші співробітники: О. Слісаренко, Ю. Шпол, М. Бажан, Ю. Яновський, Едвард Стріха та Л. Чернов [2:170].

Наприкінці статті автор зробив висновок: напрямку, очолюваного М. Семенком, «вже немає, і ніщо його не врятує: ні стабілізація «заумного» футуризму, ні естетизм, ні взагалі еклектизм» [2:170]. Слід зауважити, що К. Буревій говорить виключно про мистецькі аспекти футуризму, уникаючи звинувачень політичного характеру. При цьому автор, використовуючи ліву риторику, відтворив полемічну модель, яку використовувала офіційна критика, висуваючи звинувачення тим чи іншим митцям, але застосував її до україн-

ських футуристів: оскільки футуризм виник до революції, то він не може претендувати на те, щоб бути революційним мистецтвом; футуризм виник в буржуазному середовищі, отже, він не може презентувати пролетаріат; засновником футуризму був фашист Т. Маринетті, тож М. Семенко з оточенням представляють ворожу ідеологію.

На жаль, аргументи, що їх висловлював К. Буревій не були сприйняті належно, оскільки час літературної полеміки на осінь 1929 р. відійшов у минуле. Аби переконатися в цьому, достатньо прочитати резолюцію, яку прийняли «Об'єднані збори літературних організацій ВУСПП, «Молодняк», «Нова генерація» (ВУАРКК), «Плуг», «Західня Україна» та делегація татарських революційних і пролетарських письменників» після «обговорення питання про антирадянський виступ Пильняка та Замятіна»: «Ще вчора письменники з репутацією «радянських»; лояльних до нашого ладу, глибоко зрадили довір'я пролетаріату СРСР, почавши перезву з білогвардійщиною, продаючи їй, видаючи за її допомогою свої антирадянські твори» [10:53].

Невдовзі після виходу з друку третього числа «Мистецьких матеріалів Авангарду» в газеті «Вісті ВУЦВК» з'явилося кілька листів, у яких колеги В. Поліщука по лівому фронту з ВУСППу, «Молодняку», «Нової генерації» першими кинулись в атаку на лідера конструктивних динамітів [6:7]. Між тим офіційній владі цього було мало – через кілька днів у додатку «Література й мистецтво» з'явився лист головного редактора «Вістей ВУЦВК» Є. Касяненка, в якому говорилося: «з «Авангарду» говорить класовий ворог, і не «по суті», а справжній класовий ворог, Поліщука не можна замовчати, бо це не людина, хоч би й хора, а цілий гнійник у нашій поживтневій літературі. Гнійник цей треба викрити, треба показати масам, як протягом 9 років, використовуючи державний папір і друкарню, хора й чужа нам людина, середньої руки графоман міг узурпувати звання пролетарського письменника, затруюючи свідомість робітничого читача Микитиною патологією» [4:6]. Автор статті натякав на те, що В. Поліщук був особистим секретарем М. Шаповала, міністра уряду УНР.

Зважаючи на таку нищівну критику, автори, які хоч якось співпрацював з самим В. Поліщуком чи були причетним до редагованого ним видання, відмовлялися від своєї участі в альманасі, публікували в пресі уже не полемічні статті, а покайні листи, в яких засуджували лідера конструктивних динаміс-

тів. Особливо змінився тон покаянних листів і сам склад авторів, що їх писали, після звістки про «СВУ». Якщо до того листи надходили від осіб, що колись співпрацювали з В. Поліщуком, то тепер каюся й сам В. Поліщук і його соратники, ті, хто підписував разом з ним декларацію групи «Авангард», брав активну участь у випуску № 3 альманаху.

Між тим пролетарська критика продовжувала громити учасників «Авангарду» В. Поліщука. Особливо помітним моральне зубожіння офіційної критики, на що вказував К. Буревій у статті «Ваші пальці...» виявилось в грудневому числі «Нової генерації» за 1929 р., де була вміщена розлога стаття І. Маловічка «Проблеми собачої старості». Автор статті, упиваючись своїм становищем, з цинізмом писав, звертаючись до учасників «Авангарду»: «Ми чекаємо від М. Паньківа зречення, що скоро, мабуть, з'явиться на сторінках преси... І. Сенченко – листа вже написав. І коли його писав, то, мабуть, аргументом було для нього власне життя. Не хочеться помирати з кумом. Хай краще кум помре...» [8:41].

На жаль, виступ К. Буревія не допоміг Р. Троянker. Живучи в атмосфері страху за своє життя, вона змушена була каятися. Її покаянний лист з'явився у № 45 «Літератури й мистецтва» від 8 грудня 1929 року. Починався лист уже традиційними штампами звинуваченнями: «Літературна група «Авангард», що на чолі її стоїть великий егоцентрик, «еквілібрист од літератури» В. Поліщук, ганебно збочила. Нападки, що їх дозволив собі керівник групи, неприпустимі та брутальні лайки на адресу групи, що творить в нашій республіці пролетарську літературу, та на адресу інших літературних груп – неприпустимі та брутальні, вони не мають в собі жодних ознак серйозної полеміки, чи будь-якої непогодженості в соціальних питаннях літератури (форми, тощо)» [13:2].

Присвятивши першу половину листа викриттю колишнього однодумця, у другій Р. Троянker висловила своє каяття: «З групою «Авангард» порвала ще влітку цього року. Про це знають товариші з угруповання «Нова генерація». Надалі – ніякого зв'язку (членства, співробітництва), з групою, що

дискредитує літературу та поодиноких митців її, з групою, що не має чіткої класової лінії, підтримувати не буду» [13:2].

Хоч яким розлогим і детальним було каяття Р. Троянker, проте «товариші з угруповання «Нова генерація», на яких сподівалася молода поетеса, умістили в своєму грудневому виданні жорсткий присуд: «...скотоложські вірші Р. Троянker виглядають гідним доповненням до того блискучого асортименту гидоти й бруду, що його на ринок викинули редактори з «Авангарду». ...Вийдіть поетеса Троянker, вийдіть, і не увіходьте більше з такими перлами хорої психіки до української літератури» [8:43].

Слід зауважити, що Р. Троянker таки прислухалася до порад «товаришів з угруповання «Нова генерація» – влітку 1930 р. вона виходить заміж за заслуженого революціонера І. Садоф'єва, який в роки Громадянської війни був членом революційного трибуналу, і полишає не тільки українську літературу, але й Україну, виїхавши з чоловіком до Ленінграда. Щоправда, на цьому поневіряння для Р. Троянker не закінчилися: після вбивства С. Кірова Р. Троянker, напевно, рятуючи власне життя й життя своєї доньки, змушена була знову переїздити ще далі на північ – тепер уже до Мурманська, де вона прожила до 1945 р., померши від пухлини.

Незважаючи на безперспективність полемічних виступів, К. Буревій підготував ще одну статтю «Конструктивізм «Філософа з головою хлопчика», в якій захищав від нападок офіційної критики вже самого лідера «Авангарду» В. Поліщука. Проте, на жаль, В. Поліщуків не вдалося уникнути репресій, бо й він, як, власне й К. Буревій, невдовзі були відлучені від літератури, а потім і від життя.

Зауважимо, що з усіх дійових осіб цієї історії Р. Троянker прожила найдовше: головний редактор «Нової генерації» М. Семенко та його співробітники І. Маловічко й Г. Шкурупій, а також головний редактор «Мистецьких матеріалів Авангарду» В. Поліщук були знищені 1937 р. Проте найпершим загинув К. Буревій, якого було розстріляно як «терориста-білогвардійця» в середині грудня 1934 р. [11:2].

Література

1. Андроникашвили-Пильняк Б. Два изгоя, два мученика : Борис Пильняк и Евгений Замятин / Андроникашвили-Пильняк Б. Б. // Знамя. — 1994. — № 9. — С. 123—153.
2. Буревій К. Ваші пальці... / Кость Буревій // Авангард. — 1929. — № 3. — С. 168—170.
3. Буревій К. Конструктивізм «Філософа з головою хлопчика» // Буревій К. // Червоний шлях. — 1930. — № 3—4. — С. 25—49.
4. Касяненко Є. Невдалий лист / Касяненко Є. // Література й мистецтво. — 1929. — 17 листопада. — С. 1.
5. Костюк Г. Зустрічі і прощання : Спогади у двох книгах / Григорій Костюк ; [передм. М. Жулинського]. — К. : Смолоскип, 2008. — Кн. 1. — 720 с.
6. Вісті ВУЦВК. — 1929. — 16 листопада. — С. 7.
7. Вісті ВУЦВК. — 1929. — 23 листопада. — С. 2—4.
8. Маловічко І. Проблема собачої старості / І. Маловічко // Нова генерація. — 1929. — № 12. — С. 40—44.
9. Михайлин І. Гамартія Миколи Хвильового : Монотрагедія на 5 дій з прологом / Ігор Михайлин — Х. : Лінотип, 1993. — 40 с.
10. Нова генерація. — 1929. — № 9. — С. 53
11. Приговоры Военной Коллегии Верховного Суда Союза ССР в гор. Киеве по делам о террористах-белогвардейцах // Правда. — 1934. — 18 декабря. — С. 2.
12. Сталин И. Тов. Демьяну Бедному [Електронний ресурс] / Иосиф Сталин Режим доступу до журн. : <http://www.hrono.ru/libris/stalin/13-7.html>.
13. Троянкер Р. Лист до редакції / Троянкер Р. // Література й мистецтво. — 1929. — 8 грудня. — С. 2.
14. Ягундин В. Секс! Равенство! Братство! / Виктор Ягундин // Секретные материалы. — 2011. — № 10. — С. 9—16.